

A kolozsvári egyetem és tudós professzora

1. Szabó T. Attila születésének centenáriuma korántsem csupán az alkalmat jelenti, hogy felidézzük személyiségét, életművét, mintegy élővé tegyük esetleg halványuló emléket. Ő szinte élőként van jelen olyan újabb és újabb kiadványokban, amelyek az általa gyűjtött nyelvtörténeti, helynévtörténeti anyagot dolgozzák föl, nem beszélve azokról az egyre nagyobb számban megjelenő tanulmányokról, monográfiákról és kézikönyvekről, amelyek forrásként szintén a közkinccsé általa tett adatokra támaszkodnak. Szó sincs tehát emlékének halványulásáról, az emlékezés viszont a kegyelet és a tisztelet emberi gesztusán kívül alkalmat ad az életmű tanulságainak, példájának elemzésére. Az emlékező rendezvények sorozata Magyarországon és Erdélyben sorra idézte és idézi föl életének lokális kötődéseit, a pályáját meghatározó személyiségeket és intézményeket. Az eddigi rendezvények időrendjében 2006. január 12-én Kolozsváron az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Budapesten a Károli Gáspár Református Egyetem és az ELTE szaktanszékei, január 27-én Debrecenben a Debreceni Akadémiai Bizottság Nyelvtudományi Munkabizottsága, a Nyelvtudományi Társaság Debreceni Csoportja és az egyetemi tanszék, április 7-én Zilahon a kolozsvári tanszék és az Anyanyelvpolók Erdélyi Szövetsége szervezett emlékkonferenciát, ünnepséget. A további tervezett rendezvények: május 6-án Nagyenyeden a Bethlen Kollégiumban, május 20-án Désen az EME vándorgyűlésén, majd novemberben újra Kolozsváron. Az erdélyi rendezvényeken szívesen és örömmel látjuk magyarországi kollégáinkat is.

2. Előadásom témájára térve: Szabó T. Attilának a kolozsvári egyetemen töltött 31 esztendejéről kellene szólnom, az 1940 és 1971 közötti időszakról. A címben „a kolozsvári egyetem” megjelölés szerepel. Mint köztudomású, a rossz emlékü XX. század folyamán Kolozsváron hol volt, hol nem volt magyar egyetem, hol így, hol úgy alakultak a magyar nyelvű felsőoktatás lehetőségei. És ez máig sem rendeződött megnyugtatóan. Arról az intézményről, amelynek Szabó T. Attila professzora volt, nem lehet egyszerűen úgy beszélni, hogy „a kolozsvári egyetem”. Ezzel ő és néhány tanártársa úgy volt, mint azok a Kárpát-medencei magyarok, akik más és más ország polgáraivá váltak életük folyamán, anélkül, hogy valaha elhagyták volna szülőfalujukat. Ő is legalább három egyetem professzora volt, miközben „a kolozsvári egyetemen” tanított. A hely és a történelem néha kiszámíthatatlan

fordulata alapvetően határozta meg tanári és szakmai pályáját, és azt is, hogy egyetemi pályafutása merőben szokatlan volt.

Amikor gimnáziumi tanulmányai után egyetemre kellett kerülnie, magyar tudományegyetem nem volt Erdélyben. Ekkor a teológia kínálkozott lehetőségként a tanulásra (a század hetedik és nyolcadik évtizedében újra fölértékelődik a teológiának ez a szerepe). Magyar–angol szakos tanári képesítést úgy szerzett aztán a román egyetemen, hogy annak csak magyar irodalomtörténész professzora volt. Mint később előttünk, hallgatói előtt is többször elmondta, olyan nyelvészeti diszciplínákat az egyetemen nem tanulhatott, amelyeket később maga oktatott. Az egyetemi oktatás hiányát az a – mai szóval alternatívának nevezhető – képzési forma pótolta részben, amelyet György Lajos tanulmányi igazgatóként szervezett meg a román egyetem magyar hallgatóinak, magyar nyelvészetből Csúry Bálint irányításával. Mindezekben a szűkülő erdélyi világban annak is szerepe volt, hogy Csúry tanára volt a református kollégiumban. Már a felkészülés és az indulás is szokatlan volt tehát: nem az egyetemi stúdiumok vezették el későbbi kutatási témáihoz, hanem a Csúrynek és Kelemen Lajosnak tulajdonítható beavatás ösztönözte a rendszeres és elmélyült szakmai tájékozódásra.

Később tanári, intézetvezetői munkájában is az oktatásnak ezt a modelljét tekintette ideálisnak. Az 1940-ben újrainduló Ferenc József Tudományegyetemről, amelynek professzora lett, és az Erdélyi Tudományos Intézetéről mondja később: „Az egyetemi tanszék a kutatónevelés lehetőségét nyújtotta, az 1940 őszen megalakított Erdélyi Tudományos Intézet viszont lehetőséget teremtett nagy tudományos termunkálatok végzésére, ill. végeztetésére is.” (Új Erdélyi Múzeum 1990: 248–9). Érdemes arra is felfigyelni, hogy a harmincas évek végén, doktori fokozata megszerzése után, az EME levéltári kutatójaként a Márton Gyuláék hallgatói nemzedéke számára már ő tölti be azt a szerepet, amit tíz évvel korábban Csúry.

3. 1940-ben szegedi, pécsi, budapesti egyetemi tanárokkal indul újra a kolozsvári magyar egyetem. Elenyésző számban vannak közöttük kolozsváriak. Szabó T. Attila a ritka kivételek közé tartozik, és ennek meghatározó jelentősége van a későbbiekre nézve. Az ő professzori státusa nélkül nem alakulhatott volna ki sem a további nemzedékekre ható folytonosság, sem a névtani, nyelv földrajzi, nyelvtörténeti, kontaktológiai kutatásoknak az a távlata, amely iskolává fogja majd össze az erdélyi nyelvészeket. Ekkor lett tehát Szabó T. Attila a Ferenc József Tudományegyetem nyilvános rendkívüli tanára, a Magyar Nyelvtudományi Intézet igazgatója. Ugyancsak ő kap megbízatást az Erdélyi Tudományos Intézet Magyar Nyelvészeti Osztályának vezetésére. Ettől kezdve aktív egyetemi oktató 1971-ig, nyugalomba vonulásáig, azzal a kényszerű szünettel, amit az 1952–54-es „eltávolítása” jelentett.

Közben az egyetem maga többször változik, és változik az erdélyi világ, az erdélyi magyarság helyzete. Ennek következménye Szabó T. Attila szokatlan egyetemi tanári pályája: fiatalon, 34 éves korában lesz professzor, intézetvezető, osztályvezető, majd egy kényszerű cezúra, a történelem cezúrája után a csak a kutatásainak élő, az egyetemmel, talán a tanszékkel is kissé meghasonlott vezető professzor. A „vezetőt” nem adminisztratív értelemben használom: erre ebben a korban bizonyára nem is vágyott, és az akkori politikai, ideológiai elvárások szerint ilyen tisztséget nem is láthatott volna el. De vezető volt folyamatosan tekintélyénél fogva. Ezt a tekintélyt nem vonta senki kétségbe: sem a tanszék hivatalos vezetője, Márton Gyula, sem a Bolyai, majd a Babeş–Bolyai vezetése, sem az akadémiai intézet és az egyetem román nyelvészei.

4. 1944 őszen a megváltozott helyzetben a kolozsvári egyetem előbb Állami Tudományegyetem lett, jogfolytonossága megszűnt, 1945-ben pedig új egyetem indult, a Bolyai, amely azonban tanárai jelentős részével de facto örököse a korábbi egyetemnek. Ezt a foly-

tonosságot jelentette meg az is, hogy – szűkülő térben ugyan és fokozódó politikai nyomás alatt – a Bolyai is az erdélyi fiatalok egyeteme volt.

Az elmúlt másfél évtizedben sok vita folyt a Bolyai Tudományetemről: intézményként jogos restitúció tárgya a magyar nemzeti közösség részéről, hiszen 1959-ben önkényesen szüntették meg a román egyetemmel való egyesítés címén, valójában megtorlásként arra a hangulatra, azokra a nyíltan is kifejezett követelésekre, amelyek az 1956-os magyarszági forradalom bátorításaként az egyetemen is elhangzottak. Némelyek óvnak bennünket tőle, és olyasmit tulajdonítanak a Bolyainak, ami színvonalban és ideológiában az ötvenes években minden egyetemre jellemző volt a közép- és kelet-európai térségben. A Bolyai sem lehetett kivétel.

Kétségtelen azonban: máig érződik a hatása annak, hogy volt a Bolyai Egyetem, és máig viseljük a következményeit annak, hogy immár 47 éve nincsen. Tizennégy év csekélynek tűnhet egy intézmény teljes életkoraként – ennyi telt el a Bolyai elindulása és megszűnése között. A két egymást követő magyar egyetem azonban 1940 és 1959 között már szinte egy nemzedéknyi időszakot fog át, és ez már nem kevés. Ehhez még hozzá lehet venni azt, hogy egy olyan nemzedék egyeteme lehetett a Bolyai, amely a háború után indult nagy reményekkel és tenni akarással. A mai hetven-nyolcvanévesek nagy nemzedéke ez: jelentős íróké, tudósoké, művészeké és nagy tanáregyéniségeké. Az egyetemi magyar oktatás központi része pedig ekkor és 1959 után is a bölcsészkar volt, szakmai és adminisztratív pozícióival pedig sok tekintetben éppen a magyar nyelvészeti tanszék.

5. Az 1948-ban bekövetkezett törés legalább olyan traumatikus volt, mint a közvetlenül a háború utáni: ennek az évnek a nyarán következett be az oktatási intézmények államosítása, már 1947-től a magyar állampolgárságú professzorok kényszerű eltávozása a Bolyairól, a tanári kar cseréje, a felsőoktatás átszervezése szovjet modell szerint. Az eltávozott oktatók pótlásáról gyorsan kellett gondoskodni. Ez a feladat a nyelvészeti tanszéken Szabó T. Attilára hárult. Ekkor került a tanszékre az ETI korábbi fiatal munkatársai közül a fogságból hazatért Márton Gyula és Gálffy Mózes. Az új tanárokat 1948. december 15-én nevezték ki, 1949 januárjában kezdődött meg az oktatás. A tanszéken pedig azonnal elkezdődött előbb a Fekete-Körös völgyi, majd a moldvai nyelvföldrajzi kutatások megtervezése. Mindkettő közös munkaként indult a kolozsvári akadémiai intézettel, részben az intézet néhány román kutatójával. 1949-ben és 50-ben Szabó T. Attila már román nyelvű beszámolót publikál a Fekete-Körös völgyi és a moldvai kutatásról. 1953-ban a Magyar Nyelvben számol be a tanszék moldvai kutatásairól.

6. Hogy milyen volt ekkor tanárként? Milyennek látták hallgatói? Mindannyian tudjuk saját tapasztalunkból is, hogy az életkor, a hallgatói létszám, a külső körülmények is meghatározzák a tanár és hallgatói viszonyát. Egészen fiatalon: közvetlenebb a kapcsolat.

Az 50-es években az akkori hallgatók visszaemlékezése szerint a professzor szigorú és emberséges volt a vizsgáztatásban, lelkiismeretes a szakdolgozatok irányításában, javításában. Varró Ilona írja, aki 1948–1952 között volt hallgatója, és már kismama, amikor nyelvtörténetből vizsgára jelentkezett: „nagyon féltünk tőle. Különösen egy hirhedt mozdulatát rettegtek: azt, amikor vizsga közben hátulról előrefelé a hajába túr. Köztudomásúlag ez jelentette nála az elbukást, s a felelő, aki a hajmeresztésnek ezt az önkéntelen gesztusát kiváltotta: akár ne is folytatta legyen mondókáját. Érthető hát, hogy még álmomban is ez a vészmozdulat kísértett, amikor a negyedév legnehezebb anyagából: történeti nyelvtanból vizsgára készültem. Se holt, se eleven nem voltam, amikor ... sorra kerültem.” A vizsga úgy zárult, hogy a professzor meg is dicsérte: „A leckeönnyvemben – nem hittem a szememnek – ... életem »legigazságatlanabb« kitűnője ékeskedett, legszigorúbb és legigazságosabb professzorunk, Szabó T. Attila aláírásával.” (Igaz Szó 1970: 630–1.)

7. 1952-ben következett be a már említett cezúra tanári pályáján. Márton Gyula írja kéziratossal visszaemlékezésében: „1952 őszén Szabó T. Attilát váratlanul elbocsátották az egyetemről. Az új tanévet nélküle kezdtük meg. // Ő, amint később megtudtam, fontos szerepet tulajdonított nekem elbocsátásában, erről azonban szó sem volt. Olyan súlyos egyéniségeket bocsájtottak el vele együtt, mint pl. Al. Rosetti, Iorgu Iordan és Al. Graur. Mivel kiderült, hogy túlkapás volt, hamarosan vissza is vették őket (1954 őszén). // A tárgyat szét kellett osztani: Szabédi László kapta a történeti mondattant, nekem kellett előadnom a történeti hangtant és alaktant, valamint a szókincs történetét. // 1952 őszén engem neveztek ki tanszékvezetőnek, így a tudományos munka további szervezésének és irányításának feladata rám hárult.” Magam sem látok semmi okot annak feltételezésére, hogy ebben a két éves mellőzésben bármilyen személyes indíttatásnak, kicsinyes bosszúnak szerepe lett volna. Szabédi Lászlóval meg kell jegyezni, hogy 1947-ben került az egyetemre az esztétika és a világirodalom oktatására, 1956-ig az irodalomtörténeti tanszék tanára, vezetője is volt. Szabó T. Attila a kényszerű szünet két esztendeje alatt az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében dolgozott az éppen soros szótári munkálatokban, valamint az intézettel közös témákon, a Fekete-Körös völgyi és a moldvai kutatáson, és közben végezte megszokott levéltári kutatásait. Visszakerülése után egészen nyugdíjazásáig a magyar nyelvtörténeti előadásokat tartotta magyar főszakosoknak, speciális kollégiumokat nyelvjárástörténetből, helyesírástörténetből és névtanból. Sokszorosított egyetemi jegyzetét 1962-ben publikálta „Magyar történeti nyelvtan” címmel, három részben: I–II. Történeti hang- és alaktan; III. A magyar szókincs története.

8. 1956-ban jelent meg „A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1945–1955” című jubileumi tanulmánykötet az Állami Tanügyi és Pedagógiai Könyvkiadó kiadásában. Szabó T. Attila ebben már nagy tanulmánnyal van jelen, „A kicsinyítő-becéző képzők a moldvai csángó nyelvújításban” címmel (445–92), és ez a rehabilitáció jelének is tekinthető. Szabédi László – aki ekkor már „gyanússá válik” – nem szerepel a kötetben; Csendes Zoltán, a másik későbbi mártír professzor, igen. Márton Gyula „A zilahi fazekasmesterség szakszókincse” című munkájának szótári részét közli a kötetben. Az érzékelhető, hogy a romló és egyre veszélyesebbé váló politikai légkörben ő is, Szabó T. Attila is „semleges téma” mellett döntött, amikor tanulmányt kértek tőlük, holott az egyetemi évfordulóra indokolt lett volna a kutatási beszámoló vagy új kutatási program bemutatása. Szabó T. Attila ilyeneket publikált aztán 1958-ban és 1965-ben a Iorgu Iordan-, illetve az Al. Rosetti-emlékkönyvben. A két egyetem Közleményeiben Gálffy Mózes és Márton Gyula közös beszámolója pedig éppen 1956-ban jelent meg ezzel a címmel: „A Bolyai-Egyetem magyar nyelvészeti tanszékének nyelvjáráskutató tevékenysége a magyar autonóm tartományban” (Társadalomtudományi sorozat 1956. I/1–2: 253–80 + 11 térképmelléklet).

9. A kor veszélyes, kiszámíthatatlan fordulatok közepette Márton Gyula tanszékvezetőként a Szabó T. Attilával való viszonyában, mint maga is érezte, gyanússá vált. Két erős egyéniség volt együtt a létszámában ekkor még gyarapodó tanszéken: Szabó T. Attila tíz évvel idősebbként, Márton Gyula hajdani tanárként és főnökeként, Márton Gyula fiatal tanszékvezetőként, aki adminisztrálta, a külső támadásokkal szemben védte és fejlesztette a tanszéket. Csendben, de nem feszültségek nélkül kialakult aztán közöttük egy olyan munkamegosztás, hogy egyikük szakmai súlyát és tekintélyét vetette latba a tanszék érdekében, másikuk szervezési képességét és politikai befolyását. Ez előnyére vált a tanszéknek, hiszen mindkettőre szükség volt. Az elhatárolódásnak ritkán voltak szakmai következményei. Ilyennek tekinthető az, hogy a hatvanas évek elején két munkaközösség alakult a román határ vizsgálatára. Szabó T. Attila a feudalizmus kori román kölcsönzések tervmunkájáról

számol be ekkor, Márton Gyula a mai magyar nyelv román elemeinek vizsgálatáról. Szakmailag az lett volna indokoltabb és célravezetőbb, ha együtt dolgozik a két munkaközösség.

10. Az ötvenes évek legvégén Szabédi László nyelvészeti működése, majd tragikus halála okozott traumát a tanszék életében, és vált ok nélkül is bántó emlékké Szabó T. Attila számára. Szabédi 1956-ig az irodalom tanszék vezetője volt, de 1952 és 1954 között már ő is osztozott Szabó T. Attila nyelvtörténeti kurzusán. Szintén a nyelvészeti tanszéken ő vezeti be új diszciplínaként a magyar irodalmi nyelv történetének oktatását. Az ötvenes évek közepén egyre inkább kiábrándul a korábban vállalt ideológiából és rendszerből, státusával is átkerül a nyelvészeti tanszékre, amely számára bizonyára védettebbnek tűnt. Valószínűleg ilyen szakmai, szellemi menedéknek tekintette témaként a magyar nyelv őstörténetét is. Megszállottan ezen dolgozott, ezt oktatta.

Az 1974-ben a Kriterion Könyvkiadó által megjelentetett „A magyar nyelv őstörténete. A finnugor és az indoeurópai nyelvek közös eredetének bizonyítékai” című könyv Előszavát 1958. október 30-án jegyzi, fél évvel a halála előtt. Ebben írja: „1955 őszén, két évtizedes tünődés-tanakodás után, egy magyar etimológiai szótár terve fogamzott meg bennem, mely a magyar nyelv eredeti szavainak távolabbi múltjáról, más nyelvek szavaihoz fűződő kapcsolatáról tájékoztatná a nyelve múltja iránt érdeklődő magyar olvasót... Tervemet közöltem az egyetem és a filológiai kar vezetőségével, a nagy munkához segítséget: munkaidőt, nyugalmat kérve. Az egyetem vezetősége a kért segítséget meg is adta, és ezért e helyen is köszönetet mondok név szerint Bányai László, Takáts Lajos, Márton Gyula, Gáll Ernő és Bodor András kartársaimnak. Márton Gyula azonban kifogásolta, hogy akkor, amikor a finnugor és az indoeurópai nyelvek ősrökonságának feltevését a magyar nyelvtudomány képviselői még nem fogadták el, mindjárt egy magyar–latin összehasonlító szótárral álljak elő. Így született meg a csak ezután kiadandó szótár összeállítására előtt »A magyar nyelv őstörténete«, melynek első része finnugor–indoeurópai, közelebről a magyar–latin nyelvhasználat módszertani kérdéseivel foglalkozik, második része a magyar és a latin hangrendszer, harmadik része pedig a magyar és a latin alaktantveti egybe.” (I. m. 5, 7–8.)

Márton Gyula véleménynyilvánításra Szabó T. Attilát kérte föl az elkészült munkával kapcsolatban. Mivel erre nincs utalás az Előszóban, feltételezhetően 1958 novemberében vagy decemberében. Kettejük vitája szerencsétlen módon egybeesett azzal az időszakkal, amikor már nyilvánvaló volt az egyetemet fenyegető veszély: a Bolyai Tudományegyetem erőszakos beolvasztása. Erre és Szabédi lelki válságára Szabó T. Attila nem lehetett tekintettel, amikor saját szakmai véleményét őszintén elmondta. 1959 áprilisában bekövetkezett a két egyetem egyesítése, április 19-én pedig Szabédi végső tiltakozása: öngyilkossága.

11. A professzor 1971-ben vonult nyugalomba, 65 éves korában. Nem szakította meg a kapcsolatát a tanszékkel, folytatta a doktori témák irányítását, noha több írásából, interjújából érzékelhető, hogy nem volt jó véleménnyel a tanszékről, a tanszék tagjairól. A következő évben egy országos átszervezés keretében a nyelvészeti tanszéket egyesítették a magyar irodalom tanszékkel. Az egyesített tanszéket irodalomtörténetész professzorok vezették 1985-ig. Ekkor már egyre inkább érzékelhetővé válik a leépítés szándéka. Márton Gyula 1976-ban bekövetkezett halála után Szabó T. Attila kilátástalannak látta a tanszék jövőjét. Hangot adott annak a véleményének, hogy senki nincs, aki folytassa a tanszéki munkálatokat. A helyzet valóban kilátástalan volt, de ennek nem a tanszéki közösség tehetetlensége volt az oka, sokkal inkább az, hogy egyre szűkebbé válik a tere a magyarságtudomány oktatásának és kutatásának, a szakmai eredmények publikálásának.

Az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” első kötetének megjelenése és sikere után azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a szerkesztés további munkájára munkatársakat kell toborozni.

A szakképzett munkatársak pedig a tanszéken voltak. Elsősorban hozzájuk fordult, őket kérte föl a professzor: a 2. kötetből már Kósa Ferenc, Vámszer Márta, Zsemlyei János, a 3. kötetből B. Gergely Piroska, majd folyamatosan mások is részt vesznek a szerkesztésben. Halála után Vámszer Márta, őt követően Kósa Ferenc és Zsemlyei János, legújabban, már a 3. nemzedékből, Fazakas Emese a főszerkesztő.

12. Az emberi élet, a nagy tudósoké is, lezárul, az életmű azonban kivételes esetben tovább épül, gazdagodik és hat, éli a maga életét. A tanári pálya aktív korszaka is óhatatlanul véget ér, a példa és a hatás azonban megsokszorozódik a tanítványokban. A kettő együtt, a tudós szakmai öröksége és a tanár nevelő példája, mint a Szabó T. Attila professzoré is, gyűrűzik tovább a múlt időben.

PÉNTEK JÁNOS

The university of Kolozsvár and its professor

This paper is about the thirty-one years between 1940 and 1971 that Attila T. Szabó spent teaching at the university of Kolozsvár. The title mentions “the university of Kolozsvár” although, during the twentieth century, Kolozsvár now had a Hungarian university and now it had none, and the opportunities of higher education in Hungarian were also quite variable in that city. This situation has not come to a satisfactory solution even today. The institution that Attila T. Szabó was a professor of cannot simply be referred to as “the university of Kolozsvár”. For him and some of his fellow professors, this was like the situation of certain Hungarian communities in the Carpathian Basin, the members of which successively turned into citizens of a number of different countries without ever leaving the village in which they had been born. Szabó, too, was professor of at least three different universities while teaching at “the university of Kolozsvár”. The locality and the sometimes unforeseeable turns that history was taking determined his teacher’s and scholar’s career, a rather unusual career to be sure.

JÁNOS PÉNTEK